

De filosofie van de 19^e eeuw en haar uitwerking tot in onze tijd

Hoofdstuk I: Inleiding

1) De relevantie van de filosofie van de 19^e eeuw

a) De 19^e eeuw en 'wij'

Het uitgangspunt van ons filosoferen, van ons nadenken over onszelf en onze wereld is steeds het standpunt waar wij nu staan. Wij kunnen ons weliswaar door gedachtenexperimenten verplaatsen in andere tijden, en dat kan een zeer spannende en intensieve denkarbeid zijn, maar allereerst zijn wij toch allen 'kinderen van onze tijd'. Ondanks onze verschillen van achtergrond, leefwijze, leeftijd, ervaringen, vorming, gebeurtenissen in ons leven, hebben wij op dit moment gemeenschappelijk dat wij allen hier en nu leven. In dit land, met de huidige politieke constellatie, met de huidige stand van de wetenschap en techniek, met de problemen die de wereld in het groot bezig houdt (oorlogen, economische crisis, klimaatverandering enz.). Ondanks onze individuele verschillen zijn er een aantal constante factoren waar wij allen deel van uitmaken; het groter geheel waar wij ons als een klein radertje of onderdeel van zien, en waar wij ons vaker van afvragen, of wij daarin een actieve taak kunnen hebben.

Wij leven allen in de 21^e eeuw, en wij zijn allen geboren in de 20^e eeuw. Dat is ook al iets dat wij allen gemeenschappelijk hebben, ook al lijkt dat een puur uiterlijk verschijnsel te zijn. En dat is het strikt genomen ook, maar als wij maar enkele generaties teruggaan, dan zitten we zo in de 19^e eeuw. Tussen ons en mensen uit de 19^e eeuw ligt als het ware alleen maar een paar keer geboren worden en een paar keer sterven van een aantal mensen, en ik sluit niet uit dat u nog mensen hebt gekend die in die 19^e eeuw zijn geboren, misschien uw grootouders of overgrootouders. Ook al scheiden ons maar enkele generaties, ook al heeft u misschien nog verhalen, schilderijen, de eerste foto's, of erfstukken van mensen uit de 19^e eeuw, toch zouden wij allen zeggen, dat wij vandaag in een 'heel andere wereld' leven. Vandaag is alles heel anders dan toen, er is zoveel veranderd.

En precies dat willen wij met deze cursus onder ogen zien: wat het betekent dat ‘alles’ verandert? Wat is eigenlijk ‘**verandering**’ en ‘**ontwikkeling**’? En is er iets in onze wereld dat toch blijft of gelijk blijft? Dat wat wij allen in onze dagen zo intensief ervaren, verandering en ontwikkeling, hebben mensen ook al vóór ons meegemaakt, ook in de oudheid of in de middeleeuwen; maar juist de 19^e eeuw is de tijd waar ontwikkelingen en veranderingen zijn begonnen die vandaag de dag in de 21^e eeuw nog steeds doorwerken, of wij dat weten of niet. Daarna willen wij op zoek gaan: naar ontwikkelingen, naar stromingen van gedachten, van ideeën, van kennisverbreding. Met dat verschil dat wij bij dit onderzoek ons waarschijnlijk zelf meer tegenkomen, dan wanneer wij de tijd van de grote filosofen Plato of Aristoteles onder de loep nemen. Met dat verschil dat wij misschien iets ontdekken aan gedachtelijnen, aan gewoontes, aan ervaringen die wij zelf ook zo hebben of nog steeds zo hebben, en waarvan wij tot nu toe niet wisten, waar dat vandaan komt en hoe dat eigenlijk begonnen is. **Dus heel concreet: een onderzoek naar de 19^e eeuw is een onderzoek naar onszelf. Dat is mijn stelling.** En we zullen proberen in de loop van de cursus daar ook aanwijzingen, argumenten en bewijzen voor aan te dragen. **Mijn bewering is: als wij kijken naar gedachteontwikkelingen uit de 19^e eeuw dan leren wij ons zelf beter kennen.**

En dat is juist wat wij in de filosofie vaak proberen te doen: ons zelf beter leren kennen. Niet voor niets stond in de oudheid op de tempel van het orakel van Delphi deze spreuk: “gnooti seauton” – “ken jezelf”. En dan gaat het daarbij niet om een individuele psychologische zelfkennis – die ook heel belangrijk kan zijn, en waarbij men door een geestelijk leidsman of een psycholoog wellicht goed geholpen kan worden – maar hier gaat het om een kennis van ons zelf als mens: **wie wij zijn, wat wij doen, waarom wij zijn wie wij zijn, en waarom wij doen wat wij doen.**

Wat wij dus willen proberen te doen is: niet enkel kennis opdoen over een periode in de geschiedenis, hoe mensen toen gedacht en geleefd hebben, maar onderzoeken of in die periode iets begonnen is van denkbeelden en leefpatronen die nog altijd op ons inwerken, positief en negatief. Maar waarvan wij ons door de afstand van de tijd niet meer zo bewust zijn. We zullen dus zeker doen aan bewustwording, wil zeggen beelden, gedachten voor onze geest plaatsen die wij ofwel vergeten zijn, of die ondergesneeuwd zijn geraakt, niet meer zichtbaar zijn en die – zoals dat zo vaak

gebeurd – het kenmerk ‘vanzelfsprekendheid’ hebben gekregen. De mensen die het afgelopen jaar de cursus hebben bezocht, herinneren zich dat het in de filosofie vaak gaat om het ‘ont-dekken’, het ‘blootleggen’ van die vanzelfsprekendheden.

b) De motivatie voor onze zoektocht

De vraag die hier noodzakelijk op aansluit is dan: waarom doen wij dat allemaal? Is het een soort masochisme? Willen we ons zelf kwellen doordat wij dingen uit een verleden aan de oppervlakte halen; een soort van dieptepsychologie bedrijven? Of willen wij onze vrije tijd een beetje invullen, omdat we toch op dit moment niets beters te doen hebben? In feite is dit ook de vraag die u zich zelf zou moeten stellen, waarom u namelijk naar deze cursus komt. Ik geef u een paar voorstellen; u kunt er zich misschien zelf in herkennen of ook andere eraan toevoegen:

- als mensen willen wij nu eenmaal altijd meer weten; de mens streeft van natuur naar kennis; dat houdt ons zagezegd op de been, dat geeft ons bovendien een bevredigend zelfgevoel en zelfvoldoening; daarnaast winnen wij stof voor onderling gesprek en uitwisseling (**horizon- en kennis-verbredend aspect**);
- wij willen weten hoe wij tegenwoordige ontwikkelingen kunnen beoordelen; kan de filosofie ons misschien wat handvaten aanreiken om een beter oordeel over verschillende of uiteenlopende onderwerpen te verwerven? (**kritisch aspect**);
- Wij willen weten hoe wij in een complexe samenleving een eigen en beargumenteerd standpunt over verschillende onderwerpen kunnen innemen (**apologetisch aspect**);
- wij willen weten wat ons en de mensen om ons heen in deze wereld oriëntatie kan bieden (**prospectivisch aspect**);

Stel dat u zich in deze verwachtingen in richting van de filosofie kunt herkennen, dan weet u natuurlijk ook dat dit brede en tevens belangrijke verwachtingen zijn. Ze raken niet een bepaald aspect van uw leven, maar uiteindelijk uw leven zelf. Bij vele andere

activiteiten in uw leven heeft u ook verwachtingen en bedoelingen, maar meestal zijn deze (sterk) beperkt, bij voorbeeld:

- een roman lezen (vermaak);
- een bezoek bij de arts (gezondheid);
- verjaardagsfeest (vermaak, amusement etc.);
- een huis kopen (toekomstperspectief; veiligheid);
- een lezing over de geschiedenis van Limburg bijwonen (kennis-verruimend);

Van een filosofie-cursus mag u dus gerust best wel wat verwachten: voor uw leven nu, namelijk dat u meer kennis opdoet over het denken van personen uit het verleden; dat u bovendien misschien bepaalde ontwikkelingen in onze wereld van nu beter kunt begrijpen en kunt plaatsen.

Wij doen dus niet aan filosofie om enkel en alleen te weten te komen wat andere mensen in andere tijden zoal gedacht hebben; we hebben toch ook de hoop en misschien de verwachting om er 'iets' voor ons leven van nu 'mee te nemen', of – zoals we dat vaak zeggen – 'eruit te halen'. Omdat wij deze verwachtingen hebben ten aanzien van ons mensen van nu, van ons mensen van de 21^e eeuw, mogen wij ons gerust eerst de vraag stellen:

Wat zijn volgens u/ volgens ons de urgente en belangrijke problemen, vraagstukken en ontwikkelingen van onze tegenwoordige tijd?

Opdracht: de deelnemers zelf problemen en vraagstukken laten aandragen; vervolgens: op het bord schrijven.

- de sociale kwestie: rechtvaardigheid
- het ecologisch vraagstuk: klimaatverandering etc.
- godsgeloof / ongelooft / atheïsme / religieus fundamentalisme
- wetenschappelijke vooruitgang, met name biowetenschappen en neurowetenschappen
- globalisering (communicatie; economie)
- klein- en grootschalige vormen van samenleving en samenleven (individualisme – communitarisme)

- het vraagstuk: oorlog – vrede / normen - waarden
- afbreuk van de welvaarts- en verzorgingsstaat / toenemende eenzaamheid

Wat valt u op? Niemand van u heeft als probleem, geformuleerd: ‘Hoe moet ik met mijn lastige buurman omgaan?’ of: ‘Wat is de relatie tussen verstand en gevoel?’ Of: ‘Is er een leven na de dood?’ Of: ‘Wat is vriendschap?’ Of: ‘Hoe is de verhouding tussen Gods barmhartigheid en Gods rechtvaardigheid?’ Of: ‘Geeft de bedevaart naar de relieken van de heilige Driekoningen in Keulen of de bedevaart naar Santiago de Compostella naar het graf van de heilige apostel Jacobus mij meer heil en zegen voor mijn ziel?’

Wat ik wil laten zien: u/wij denken heel anders, stellen spontaan heel andere vragen dan mensen van de oudheid, de middeleeuwen, of zelfs van 200 jaar geleden.

Ook al heeft u reeds jaren lang ruzie met uw buurman, ook al weet u niet waarom u soms zo driftig kunt reageren en uw verstand op dat moment uitgeschakeld lijkt, ook al twijfelt u zo nu en dan aan een leven na de dood, ook al weet u niet waarom sommige vriendschappen altijd stuklopen, ook al vindt u het schrijn van de heilige Driekoningen een prachtig voorwerp van Maaslandse edelsmeedkunst en kenmerkte het opsteken van een kaars bij het graf van de heilige Jacobus het einde van uw ‘camino’ naar Santiago, toch heeft (bijna) niemand van u bovenstaande vragen gesteld als urgente en relevante vraagstukken van onze, van uw tijd.

Het gaat er niet om het individuele geweten te bezwaren of u te beschamen of op een verkeerd spoor te zetten, maar wel om duidelijk te maken, in welk een andere denk- en leefwereld wij ons nu bevinden en bewegen ten opzichte van de mensen van alle eeuwen vóór ons, feitelijk tot ca. 200 jaren vóór ons.

c) ‘Back to the future’

Kijkend naar de bovenstaande lijst van vraagstukken valt vooral op dat het om **grote, wereldwijde en binnen-wereldse problemen** gaat, die meestal niet beperkt zijn tot een bepaalde cultuurkring of afzonderlijke leefwerelden, maar die een globaal interesse hebben. Bovendien zijn het vraagstukken die allemaal het kenmerk ‘**praktijk**’ in zich dragen, dat wil zeggen, dat het problemen zijn die als antwoord

geen theoretische uiteenzetting verwachten, maar een **praktische 'oplossing'** door handelend ingrijpen van de mens.

Binnen de filosofie ondervinden wij met name vanaf de 19^e eeuw een duidelijke **verschuiving van de vraagstukken en vraagstellingen:**

- de verschuiving van individuele vraagstukken naar universele problematieken;
- de verschuiving van theoretische vraagstellingen met het doel van theoretische antwoorden naar praktische vraagstellingen met het doel van werkzame en duurzame oplossingen;

Het is dan nu opmerkelijk dat deze verschuivingen met name in de 19^e eeuw beginnen, ook al kennen we binnen de filosofie altijd al periodes met vernieuwde invalshoeken en perspectiefwissels. Toch bleven de **inhoudelijke vraagstukken** in de geschiedenis van de filosofie nagenoeg hetzelfde; het zijn de vraagstukken die nog **Immanuël Kant** aan het einde van de 18^e eeuw zo samenvat:

- Wat kan ik weten? (vraag naar individuele kentheorie; verhouding van empirisme en rationalisme in elke menselijke geest);
- Wat moet ik doen? (vraag naar individuele ethiek; persoonlijke motivatie);
- Wat mag ik hopen? (vraag naar de individuele ziel, naar het individuele voortbestaan en vraag naar het bestaan van God);

Hier staat nog heel duidelijk het individuele 'ik' van elke mens met zijn problemen in en na deze wereld op de voorgrond. Natuurlijk heeft de geschiedenis van de filosofie ook altijd haar ideeën en gedachten geformuleerd over het samenleven van de mens (politiek), maar reeds Aristoteles als de eerste grote filosoof na Plato gaf de voorkeur aan een aristocratisch bestuur ten opzichte van een republiek, zodat filosoferen over politiek vaak beperkt bleef tot het zoeken naar moreel hoogstaande kenmerken voor een goede vorst.

In onze speurtocht naar de filosofie van de 19^e eeuw zullen we dus vooral **deze verschuivingen** tegen komen: **van een individualisme naar een universalisme (globalisering) en van een theoretische naar een praktische invalshoek.**

Mijn bewering is dus ook dat de vraagstukken die wij ons in de 21^e eeuw stellen (zie lijst) een begin hebben in de 19^e eeuw. Bovendien is er nog een opmerkelijk feit: deze vraagstukken die in de 19^e eeuw binnen het filosofisch nadenken zijn ontstaan, zijn nu in eerste instantie typische vraagstukken van de politiek geworden, denkt u aan vragen als 'de sociale rechtvaardigheid', 'het ecologisch vraagstuk naar een toekomstig leefbare wereld', 'het politieke gevecht rondom de spanning van wetenschappelijke vooruitgang en ethische overwegingen en bedenkingen', 'de op de wereld zeer uiteenlopende verbanden en afhankelijkheden tussen godsdienst en politiek' (het fundamentalisme-vraagstuk). In openbare discussies en politieke debatten komt u deze vragen tegen. **Ze zijn uit de beschermde omgeving van een studeerkamer naar de openbare ruimte verhuisd.** En dat betekent ook dat een veelvoud van meningen en visies gelanceerd wordt, die aan de ene kant het overzicht sterk bemoeilijkt, en aan de andere kant een enorme druk uitoefent op degenen aan wie deze vragen gesteld worden. Misschien ligt op dit punt ook een reden voor het vernieuwde interesse aan de filosofie, omdat de openbaarheid in een complexe wereld snelle en doeltreffende antwoorden verlangt, maar de vertrouwde instanties, zoals politiek en wetenschap, deze antwoorden maar onvoldoende kunnen geven. Ik hoop niet dat dit de enige reden is, want dat zou betekenen dat de weg naar de filosofie pas gevonden wordt als andere instanties falen, maar anderzijds zou het ook een bemoediging kunnen betekenen, in zoverre wij mensen naast de voorgegeven richtlijnen van de politiek en de harde feiten van de empirische wetenschappen, toch nog altijd **vertrouwen hebben in het vrije spel van de menselijke geestkracht.** Dat immers is filosofie ook: een grenzeloze en ongedwongen geestelijke zoektocht, die ondanks alle antwoorden die ons van buitenaf door politiek en wetenschap worden aangereikt, toch altijd vragen blijft stellen die je alleen van binnenuit kunt beantwoorden. Of anders gezegd: **de positieve onrust van de menselijke geest om een 'waarom'-vraag te stellen blijft vaak sterker dan alle politieke maatregelen of wetenschappelijke wetmatigheden.** Daarom bent u hier: niet om over de positieve of negatieve aspecten van partijprogramma's te debatteren, niet om natuurkundige experimenten uit te voeren en wetmatigheden af te leiden – alle beide kunnen zeer zinvol zijn – maar u bent hier om uiteindelijk over onze wereld en vooral over u zelf als mens na te denken. Want één feit weten we allemaal: u bent maar met één ding 24 uur per dag samen, en dat bent u zelf. Al het andere en alle anderen komen van buiten op u

af; zelfs de lucht met de nodige zuurstof kunt u desnoods 2 tot 3 minuten missen, maar **u bent elk ogenblik met u zelf samen.**

Maar wie zijn wij eigenlijk zoals wij geworden zijn? En bij deze vraag hoort u al dat er een dimensie bij komt als wij over ons zelf spreken, een dimensie die u altijd met u meedraagt, die met u meegaat, de **dimensie van de tijd**. Wie zijn wij zoals wij geworden zijn? Zijn en tijd. Waarom zijn wij nu zoals wij zijn? En: waar staan wij nu en waar willen wij heen? Daarvoor moeten wij terugkijken; dat gaan we doen, vooral terug naar de 19^e eeuw. Wij gaan als het ware **'back to the future'**.

Daarvoor noem ik u een aantal **begrippen** die u wellicht kent, die wij vandaag de dag als categorieën handhaven, en die allemaal in de 19^e eeuw hun oorsprong hebben:

- rationalisme ('ratio' – rede, verstand)
- fideïsme ('fides' – geloof, vertrouwen)
- empirisme ('empereia' – ervaring)
- materialisme ('materia' – stof)
- positivisme ('positiva' – de gegeven dingen)
- existentialisme ('existentia' – het bestaan)
- communisme ('communis' – gemeenschappelijk)
- kapitalisme ('kapitaal' – vrij te besteden middelen)

Deze “-ismen” heeft u zeker weleens gehoord, misschien niet allemaal, maar ze worden ook in onze huidige contexten en leefwerelden vaak gebezigd. Op welke vragen – denkt u – proberen deze “-ismen” een antwoord te geven?

Op de vragen:

- naar de oorsprong van onze kennis (verstand, geloof, zintuigelijke ervaring);
- naar de opbouw van onze wereld en ons leven (materie, meetbare gegevens, 'geworpen-zijn');
- en naar de politiek-economische mogelijkheden van ons samenleven (rechtvaardigheid, vrijheid, onderdrukking, etc.);